

УДК 1:37.013.42(477)

**ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ
ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ***PHILOSOPHY OF EDUCATION: SOCIO-PHILOSOPHICAL PROBLEMS AND
TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF MODERN UKRAINIAN SCHOOL
EDUCATION***О. І. Парфьонова**

Актуальність дослідження полягає в тому, що у статті аналізується безумовна необхідність філософського осмислення процесу освіти, оскільки саме школа формує світогляд людини, саме школа є тією інституцією, яка закладає фундамент певних ціннісних орієнтирів і векторів подальшого дорослого життя.

Постановка проблеми: проаналізувати поняття філософії освіти, її основні критерії та тенденції в українському освітньому дискурсі, простежити актуальні проблеми та окреслити перспективи розвитку української освіти на найближче майбутнє, виходячи з національних потреб і можливостей та враховуючи моніторингові звіти світових організацій про проблеми у системі загальної середньої освіти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти аксіологічного аналізу філософії освіти представлено в працях багатьох дослідників, серед яких: В. Андрущенко, В. Бех, В. Дейнека, В. Кремін, Т. Кучер, Л. Насонова, В. Огнев'юк та ін.

Постановка завдання: простежити різні погляди та підходи до визначення філософії освіти, а також проблеми, пов'язані зі спадковістю системи освіти України, необхідність її долучення до міжнародних систем оцінювання якості знань і їх моніторингу.

Urgency of the research is that the article analyzes the unconditional necessity of philosophical comprehension of the process of education, because, exactly, the school forms personal worldview, namely, the school is the institution that lays the foundation of certain values and other vectors of adult life.

Target setting: to analyze the concept of the philosophy of education, its main criteria and trends in the Ukrainian educational discourse, to trace the actual problems and to outline the prospects for the development of ukrainian education in the near future, based on national needs and opportunities, and taking into account monitoring reports of world organizations on problems in the system of general secondary education in Ukraine.

Actual scientific researches and issues analysis. The important aspects of the education philosophy axiological analysis are presented in the works of many researchers, among them: V. Andrushchenko, V. Beh, V. Daineka, V. Kremin, T. Kucher, L. Nasonova, V. Ognevyuk and others.

The research objective. To trace the different views and approaches to the definition of the education philosophy, as well as problems related to the heredity of the educational system of Ukraine, and the necessity for its integration into international systems for assessing the quality of knowledge and monitoring them.

Виклад основного матеріалу. Отже, ціннісне підґрунтя філософії освіти впливає з визначення дуальності філософії як системи світогляду через призму педагогіки та освіти, а проблеми, пов'язані з кризовими явищами системи, є актуальними для філософії освіти і становлять об'єкт досліджень і дискусій широкого кола фахівців, а саме у питаннях управління системою, ефективного менеджменту, усвідомлення того, що об'єктом купівлі-продажу є не сама освіта, як процес здобуття знань, а освітня послуга, до якої належить комплекс матеріальних і нематеріальних ресурсів, необхідних для процесу навчання; відмова від багатьох традицій радянської доби і впровадження ідей освіти та підходів виховання сучасних дітей як покоління іншого, нового майбутнього; взаємозв'язок педагогіки й інших галузей науки.

Ключові слова: філософія освіти, українська освіта, загальна середня освіта

The statement of basic materials. Consequently, the value basis of the education philosophy derives from the definition of the duality of philosophy as a system of worldview through the prism of pedagogy and education, and the problems associated with the crisis phenomena of the system, are relevant to the education philosophy and constitute the object of research and discussion of a wide range of specialists, namely in the management of the system, effective management, the awareness that the object of sale is not education itself, as a process of obtaining knowledge, and educational service, which belongs to the complex of material and intangible resources, it is necessary them for the learning process; the abandonment of many traditions of the Soviet era and the introduction of ideas of education and approaches to the upbringing of modern children as a generation of another, a new future; the relationship of pedagogy and other branches of science.

Keywords: philosophy of education, ukrainian education, general secondary education

Актуальність теми дослідження: початок реформи загальної середньої освіти заплановано на вересень 2018 року. Українське громадянське суспільство очікує від цієї реформи не тільки оновлення змісту підручників і поліпшення матеріально-технічної бази освітніх закладів, а насамперед зміни самої філософії освіти. “Сьогодні у нас дві проблеми в навчанні. Перша – це перевантаженість предметами. [...] І друга проблема – те, що ми даємо суто навчальний матеріал. Випускник нашої української школи не вміє застосувати здобуті знання у житті”, – Л. Гриневич наводить цитату одного з директорів шкіл, як приклад низької ефективності засвоєння навичок [1]. Отже актуальність теми дослідження зумовлена змінами та реформою шкільництва, зміною філософії освіти, оскільки 2018 рік є роком початку реформи “Нова українська школа”.

Постановка теми дослідження. Тема дослідження пов'язана з реформуванням системи шкільництва та актуальності та нагальності вирішення такої проблеми як відсутність національної освітньої статистики, якісних та численних моніторингових досліджень на місцевому

та загальнодержавному рівні, які б, в свою чергу, дозволяли виявляти проблеми та кризові явища, з метою своєчасного реагування та локалізації проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Такі відомі науковці, філософи сучасної української педагогічної думки як В. Андрущенко, В. Бех, В. Кремінь не один рік займаються вивченням питання філософії освіти та ведуть дискусії про сучасне розуміння проблем освіти. У навчальному посібнику “Філософія освіти” В. Андрущенко зазначив: “Філософія освіти – міждисциплінарна царина знання. Вона використовує підходи і знання всіх рефлексивних дисциплін – методології”, аксіології”, історії”, культурології”, власне філософії”; і її інтерес – педагогіка і освіта, тому все запозичене з інших дисциплін філософія освіти використовує для вибудови моделі подолання кризи освіти, для обговорення найзагальніших проблем педагогічної діяльності, проектування шляхів побудови нової педагогічної науки” [2, с.23]. Ведучи мову про філософію освіти, В. Бех зауважує: “Філософія освіти повинна відповісти, перш за все, на глибинне питання про природу явища менеджменту освіти. Досліджуючи природу влади, управління, управління соціальними процесами і менеджменту освіти, треба визнати, що вони мають однакову природу” [2, с.271].

У дослідженні “Філософія: мислителі, ідеї, концепції” В. Кремінь серед іншого наголосив: “Відносність власних знань про світ та про саму себе — найважливіший мотив культурного розвитку особистості, ознака її духовної зрілості. Саме в цьому полягає особливість філософії як спонукального мотиву до мислення. Вчитися — це перш за все мислити, перетворюватися на творчу людину, яка керується внутрішньою потребою пізнати навколишній світ і себе. Як вчення про мислення філософія вчить вміння не дивитися, а бачити. Адже пошук істини — це розкриття внутрішнього світу людини, випробування, напруга інтелектуальних і моральних сил. Тому бачить той, хто може побачити” [3, с.20].

На дуальність філософії освіти, яка полягає у поєднанні філософської дисципліни та освітньої практики зацентрували увагу укладачі Британської енциклопедії, про що зазначив доктор філософських наук, професор, ректор університету ім. Б. Гринченко В. Огнев’юк у своїй статті “Філософія освіти та її місце в структурі наукових досліджень феномену освіти”. Ця подвійна спрямованість розглядає предмет як основні філософські проблеми (наприклад, природу знань), так і більш конкретні питання, що виникають у навчальній практиці (наприклад, доречність стандартизованого тестування). Вирішуючи численні проблеми, філософія

освіти прагне до концептуальної ясності, аргументації та інформаційної оцінки.

Грунтовний аналіз основних надбань вітчизняних і зарубіжних філософів освіти дозволив В. Огнев'юку виокремити кілька принципових положень, а саме:

- “філософія освіти є закономірним явищем в науці яка адекватно реагує на зміни суспільного статусу освіти в умовах глобальної конкуренції” та переходу до моделі сталого людського розвитку яка ґрунтується на концепції суспільства знань та парадигмі освіти упродовж життя;
- філософія освіти, як наукова галузь теоретико-методологічного спрямування підійшла до більш чіткого окреслення свого предметно-наукового поля, спираючись на раціональні методи, вона прагне створити цілісну картину сфери освіти та відносин людини у ній, виробити систему знань про фундаментальні засади її розвитку;
- філософія освіти, перебуваючи у тісній взаємодії з педагогікою, психологією та іншими галузями науки має зосередитися на всебічному осмисленні освітніх ідей;
- філософія освіти, хоч і здійснює найбільш сутнісні теоретичні узагальнення у сфері освіти, але зважаючи на багатоманітність та специфіку проблем, всебічне й комплексне дослідження освіти має забезпечуватися інтегрованими зусиллями різних галузей наук, що об'єднуюватимуться науковим напрямом освітології” [4].

Відповідно до звіту Світового банку “Skills, not just Diploma” [5], складеному за результатами аналізу систем освіти у країнах Європи та Центральної Азії (ЄЦА), які виходять з рецесії, та у пострадянських країнах, в українській системі освіти описані очевидні проблеми, пов'язаних із засвоєнням навичок, якістю та актуальністю освіти. У вказаному звіті наголошується, що міністерство освіти різними способами обмежує та стримує ефективне управління секторами освіти і навчання. Три найважливіші та взаємопов'язані перешкоди на шляху до покращення якості та релевантності освіти у звіті вказано:

- відсутність систематичних і систематизованих даних про проблеми ефективності засвоєння навичок (ідеться про те, скільки учні навчаються чи працевлаштовані вони після закінчення навчального закладу);
- усе ще зарегульована система фінансування школи, відсутність реальної фінансової автономії закладу освіти, тому що вся система побудована на фінансуванні розпорядника коштів (управління

освіти), а не закладу освіти, з відсутністю навіть мінімального впливу керівника школи на прийняття рішення щодо пріоритетності закупівлі тих чи інших речей;

- не ефективне використання фінансових ресурсів, зокрема утримання великого штату працівників і закладів у мережі, які у зв'язку із переміщенням осіб і демографічною кризою на сьогоднішній день напівпорожні.

У згаданому вище звіті серед іншого рекомендовано наявні міжнародні критерії, які дозволяють аналізувати інформацію про компетентність учня до 15 років (зазвичай, закінчення середньої школи), запровадити в Україні, навіть попри те, що вік до 15 років не є репрезентативним для оцінювання осіб, які виходять на ринок праці. У будь-якому разі такі аналітичні дані мали б лягти в основу при прийнятті рішень щодо державної освітньої політики. [5, с.20-21]

Сьогодні Україна вперше за роки своєї незалежності у рамках децентралізації та комплексної перебудови системи управління галузями звернула увагу на зарегульованість системи загальної середньої освіти. За останні роки при зменшенні кількості шкіл і учнів, ресурсна база не змінилась, а фінанси, пройшовши кілька державних посередників, не використовуються ефективно й не спрямовуються туди, де дійсно їх потребують. Централізована система управління закладами освіти призвела до того, що замість того, щоб вимірювати якість освіти, вимірюється вартість утримання закладу освіти із розрахунку на одного учня, вчителя, будівлі, та абсолютно не приділяється увага якісним показникам навчання. Україна відстає у цій системі, щоб оцінити, наскільки освіта учнів чи студенти є конкурентною під час працевлаштування. З цього погляду наша країна не має чітких критеріїв, що робить її освітню політику надзвичайно складною. Муніципальна освітня аналітика мала б, наприклад, надати інформацію центральному органу про необхідність розвитку професійно-технічної освіти для задоволення потреб сучасного ринку праці.

Варто зауважити, що у Києві, у вересні 2016 року, Рішенням №20/1024 Київської міської ради [6], було створено комунальне неприбуткове підприємство “Освітня агенція міста Києва”. Відповідно до даних на сайті організації [7] метою її діяльності є “створення системи освітнього моніторингу в м. Києві, отримання об’єктивної інформації про стан і перспективи розвитку освітньої галузі столиці для прийняття ефективних управлінських рішень та вироблення стратегії освітньої політики на рівні міста, району, навчального закладу, з метою підвищення якості системи освіти в столиці. Основними завданнями агенції є: моніторинг

результативності регіональних проектів і програм, організаційно-технологічна підготовка здійснення моніторингу за напрямками: психологічні, психолого-педагогічні, соціальні дослідження серед вихованців ЗДО, учнів НЗ, студентів ЗВО комунальної власності територіальної громади м. Києва, вчителів, керівників, батьків; оцінювання якості освітнього середовища на різних рівнях, тощо”.

Серед числених досліджень, які буди зроблені агенцією, варт звернути увагу на таке, як “Що не так з батьківськими зборами” [8], оскільки за результатами цього дослідження Департамент освіти, маючи аналітичні дані, провів пілотування нового формату батьківських зборів, яке має індивідуальний характер спілкування батьків і вчителів-предметників. Таким чином, дослідження на місцевому рівні мають велике значення у розумінні проблем конкретного регіону та вирішенні атипових проблем у розвитку шкільництва, або співставленні типових проблем для вироблення цілісної державної освітньої політики на рівні центрального органу виконавчої влади.

Нарешті, у травні 2018 року Україна вперше долучилась до дослідження, яке проводиться раз на три роки та спрямоване на оцінювання системи освіти в різних країнах світу. На офіційному сайті Міністерства освіти та науки України зазначено, що це Програма міжнародного оцінювання учнів PISA – Program for International Student Assessment, започаткована Організацією економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) [9]. На офіційному сайті PISA в Україні, повідомляється, що в тестуванні, проведеному в окремих навчальних закладах освіти, взяли участь понад 90% учнів/студентів від загальної кількості відібраних учасників. Тестування тривало 2 години (120 хвилин) з невеликою перервою після перших 60-ти. По завершенню тестування його учасники впродовж 35 хвилин відповідали на запитання анкети. Крім учнів/студентів, було проанкетовано й керівників тих закладів освіти, де проводилося тестування. Це один із важливих складників дослідження, адже інформація з анкет допоможе простежити зв'язок між тим, як учні виконують завдання PISA, і різними чинниками, які можуть впливати на успішність (наприклад, міграційні процеси в державі, гендерна політика, соціально-економічне становище учнів/студентів, їхнє ставлення до закладу освіти, використання вчителями різних освітніх практик тощо). Дані анкетування допоможуть реалізувати ще одне, окрім оцінювання читацької, математичної та природничо-наукової грамотності учасників, важливе завдання – вивчення чинників ефективності навчання для вдосконалення освітніх практик. За результатами проведеного тестування PISA-2018 в Україні Інститут освітньої аналітики має підготувати звіт й

оприлюднити його у грудні 2019 року. За результатами цього звіту Україна має отримати відповідь на питання про “навчальні досягнення”. У програмі передбачається вивчення сформованості учнівських компетентностей, важливо, що дослідження не зосереджується на програмовому матеріалі. PISA аналізує готовність учнів застосовувати знання та уміння у ключових предметних галузях, а також аналізувати, міркувати. У програмі також передбачається вивчення мотивів навчання. Звіт програми дозволить приймати політичні рішення в галузі освіти та формувати ефективну освітню політику центральним органом у системі, вивчити наскільки школи України здатні підготувати підлітків до життя в суспільстві [10].

У статті “Депрофесіоналізація громадян — майбутнє країни?” аналітичного тижневика “Дзеркало тижня” №38, 2012 рік аналітик Ірина Кіріченко зауважила: “Розбалансованість ринку праці значною мірою викликана відсутністю системної взаємодії між зацікавленими сторонами: органами державного управління, системою професійної освіти, роботодавцями та працівниками. Система вищої та професійної освіти у своїй діяльності орієнтується на ринок освітніх послуг, запит населення щодо освітніх послуг без урахування вимог ринку праці. Спільними для українських ринку освіти та ринку праці є відсутність аналізу і прогнозу про кількість та кваліфікацію необхідних економіці працівників, відсутність гнучкої системи визначення кваліфікації, а також слабкий зв'язок ЗВО із потенційними роботодавцями для своїх випускників” [11].

Інститут освітньої аналітики у своєму звіті за 2017 рік за редакцією С. Л. Лондара зазначив, що за Індексом глобальної конкурентоздатності 2016-2017 (The Global Competitiveness Index), Україна посіла 85-те місце серед 138 країн світу, втративши за рік шість позицій (у попередньому рейтингу займала 79-ту позицію) у зв'язку з високими кількісними показниками науковців та інженерів, які супроводжуються надзвичайно низькими показниками залучення фахівців до роботи за спеціальністю. Про наявність проблеми свідчить, зокрема статистика за 2015 рік, де із загальної кількості зареєстрованих безробітних випускників ЗВО майже 40% становили ті, хто здобув освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста, кожен четвертий — спеціаліста, 18% — магістра та майже 19% — бакалавра [12, с. 23].

На Інститут освітньої аналітики покладаються великі сподівання щодо виміру якісних і кількісних показників загальної середньої освіти, оскільки задекларованою метою його створення є: аналіз якісних і кількісних галузевих даних; нормативно-правове, організаційне, науково-методичне, інформаційне забезпечення навчального процесу; збір статистичної

інформації про стан системи освіти; створення баз даних та інформаційно-аналітичних довідників у галузі освіти; моніторинг якісних і кількісних показників рівня і стану освітніх процесів – це саме те, чого зараз не вистачає для прийняття виважених управлінських рішень реформування галузі.

У 2017 році в Україні було представлено дослідження “Огляди ОЕСР (Організація економічного співробітництва і розвитку) на тему доброчесності в освіті: Україна 2017” [13]. Представлення результатів цього дослідження відбулося напередодні прийняття Закону України “Про освіту”, який фактично дав старт масштабним змінам у системі загальної середньої освіти. У згаданому вище огляді важливим є дослідження незалежними міжнародними фахівцями порушень доброчесності у школах нашої країни.

Список використаних джерел

1. ‘Серпнева нарада. Про навчальний рік і нову українську школу’, 2016, Освітній портал: педагогічна преса. Доступно : <<http://pedpresa.ua/166254-serpneva-narada-pro-navchalnyj-rik-i-novu-ukrayinsku-shkolu.html>> [Дата звернення 15 Вересня 2018].
2. Андрущенко, В., Передборська, І., ред., 2009. ‘Філософія освіти : Навчальний посібник’, К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 329 с.
3. Ільїн, ВВ., Кремень, ВГ., 2005. ‘Філософія : мислителі, ідеї, концепції : Підручник’, К. : Книга, 528 с.
4. Огнев’юк, В., 2012. ‘Філософія освіти та її місце в структурі наукових досліджень феномену освіти’, Освітологія, Вип. 1, С. 69-75.
5. ‘Skills, Not Just Diplomas : Managing Education for Results in Eastern Europe and Central Asia’, 2012, World Bank, Available at : <<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/2368>> [Accessed 28 August 2018].
6. ‘Про зміну найменування комунального підприємства виконавчого органу Київради (Київської міської державної адміністрації) "Центр науково-освітніх інновацій та моніторингу" на комунальне некомерційне підприємство виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації)’, 2016, Освітня агенція міста Києва, Рішення Київської міської ради №20/1024 від 22.09.2016 Київської міської ради, Ліга Закон. Доступно : <http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MR160977.html> [Дата звернення 9 Вересня 2018].
7. ‘КНП «Освітня агенція міста Києва»’, 2007. [online] (Останнє оновлення 30 Травня 2018) Доступно : <<https://monitoring.in.ua>> [Дата звернення 10 Вересня 2018].
8. ‘Аналітична довідка за результатами дослідження «Що не так з батьківськими зборами»’, 2017, Освітня агенція міста Києва. Доступно : <<https://monitoring.in.ua/up/files/portfolio/000224.pdf>> [Дата звернення 3 Вересня 2018].
9. Міністерство освіти і науки України, 2017. Педагогам та батькам. Pisa 2018 [online] (Останнє оновлення 18 Квітня 2018) Доступно: <<https://mon.gov.ua/ua/tag/pisa>> [Дата звернення 5 Вересня 2018].

10. Український центр оцінювання якості освіти, 2018. Про Pisa [online] (Останнє оновлення 23 Квітня 2018) Доступно: <<http://pisa.testportal.gov.ua/about-pisa>> [Дата звернення 6 Вересня 2018].
11. Кіріченко, І., 2012. 'Депрофесіоналізація громадян — майбутнє країни?', Дзеркало тижня, №38. Доступно : <https://dt.ua/SOCIETY/deprofesionalizatsiya_gromadyan__maybutne_krayini.html> [Дата звернення 11 Вересня 2018].
12. Лондар, СЛ., 2017. 'Інформаційно-аналітичне забезпечення освітньої реформи в Україні: монографія', І Міжнародна науково-практична конференція ДНУ «Інститут освітньої аналітики», К., 2017. Доступно : <<http://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2018/02/Conf.pdf>> [Дата звернення 27 Серпня 2018].
13. 'Огляди ОЕСР на тему доброчесності в освіті: Україна 2017', 2017, Інститут розвитку освіти. Доступно : <<http://iro.org.ua/ua/main/research/25>> [Дата звернення 29 Серпня 2018].

References

1. 'Serpneva narada. Pro navchal'nyy rik i novu ukrayins'ku shkolu (August Meeting. About the school year and the new Ukrainian school)', 2016, Osvitniy portal: pedahohichna presa. Dostupno : <<http://pedpresa.ua/166254-serpneva-narada-pro-navchalnyj-rik-i-novu-ukrayinsku-shkolu.html>> [Data zvernennya 15 Veresnya 2018].
2. Andrushchenko, V., Peredbors'ka, I., red., 2009. 'Filosofiya osvity : Navchal'nyy posibnyk (Philosophy of Education : a manual)', K. : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 329 s.
3. Il'yin, VV., Kremen', VH., 2005. 'Filosofiya : myslyteli, ideyi, kontseptsiiyi : Pidruchnyk (Philosophy: thinkers, ideas, concepts : a manual)', K. : Knyha, 528 s.
4. Ohnev'yuk, V., 2012. 'Filosofiya osvity ta yiyi mistse v strukturi naukovykh doslidzhen' fenomenu osvity (Philosophy of education and its place in the structure of scientific research of the phenomenon of education)', Osvitolohiya, Vyp. 1, S. 69-75.
5. 'Skills, Not Just Diplomas : Managing Education for Results in Eastern Europe and Central Asia', 2012, World Bank, Available at : <<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/2368>> [Accessed 28 August 2018].
6. 'Pro zminu naymenuvannya komunal'noho pidpryyemstva vykonavchoho orhanu Kyivrady (Kyivskoyi mis'koyi derzhavnoyi administratsiyi) "Tsentr naukovykh innovatsiy ta monitorynhu" na komunal'ne nekomertsyine pidpryyemstvo vykonavchoho orhanu Kyivskoyi mis'koyi rady (Kyivskoyi mis'koyi derzhavnoyi administratsiyi) (On the change of the name of the communal enterprise of the executive body of the city council (Kyiv city state administration) "Center for Scientific and Educational Innovation and Monitoring" on the communal nonprofit enterprise of the executive body of the Kiev city council (Kyiv city state administration))', 2016, Osvitnya ahentsiya mista Kyieva, Rishennya Kyivskoyi mis'koyi rady №20/1024 vid 22.09.2016 Kyivskoyi mis'koyi rady, Liha Zakon. Dostupno : <http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MR160977.html> [Data zvernennya 9 Veresnya 2018].

7. KNP «Osvitnya ahentsiya mista Kyieva» (National Educational Agency of Kyiv City), 2007. [online] (Ostannye onovlennya 30 Travnaya 2018) Dostupno : <<https://monitoring.in.ua>> [Data zvernennya 10 Veresnya 2018].
8. 'Analychna dovidka za rezul'tatamy doslidzhennya «Shcho ne tak z bat'kivs'kymy zboramy» (An analytical inquiry based on the results of the study "What's wrong with parenting")', 2017, Osvitnya ahentsiya mista Kyieva. Dostupno : <<https://monitoring.in.ua/up/files/portfolio/000224.pdf>> [Data zvernennya 3 Veresnya 2018].
9. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2017. Pedahoham ta bat'kam. Pisa 2018 (For teachers and parents. Pisa 2018) [online] (Ostannye onovlennya 18 Kvitnya 2018) Dostupno: <<https://mon.gov.ua/ua/tag/pisa>> [Data zvernennya 5 Veresnya 2018].
10. Ukrayins'kyi tsentr otsynyuvannya yakosti osvity, 2018. Pro Pisa (About Pisa) [online] (Ostannye onovlennya 23 Kvitnya 2018) Dostupno: <<http://pisa.testportal.gov.ua/about-pisa>> [Data zvernennya 6 Veresnya 2018].
11. Kirichenko, I., 2012. 'Deprofesionalizatsiya hromadyan — maybutnye krayiny? (Is there a deprofessionalization of citizens of the country's future?)', Dzerkalo tyzhnya, №38. Dostupno : <https://dt.ua/SOCIETY/deprofesionalizatsiya_gromadyan__maybutne_krayini.html> [Data zvernennya 11 Veresnya 2018].
12. Londar, SL., 2017. 'Informatsiyno-analychne zabezpechennya osvitn'oyi reformy v Ukraini: monohrafiya (Information and analytical support of educational reform in Ukraine: a monograph)', I Mizhnarodnanaukovo-praktychna konferentsiya DNU «Instytut osvitn'oyi analityky», K., 2017. Dostupno : <<http://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2018/02/Conf.pdf>> [Data zvernennya 27 Serpnya 2018].
13. 'Ohlyady OESR na temu dobrochesnosti v osvitii: Ukrainy 2017 (OECD surveys on integrity in education: Ukraine 2017)', 2017, Instytut rozvytku osvity. Dostupno : <<http://iro.org.ua/ua/main/research/25>> [Data zvernennya 29 Serpnya 2018].